

Kazimierz Łęczycki¹
Zakład Agrobiznesu
Akademia Podlaska
Siedlce

Preferencje dla różnych podstaw naliczania płatności (dopłat) bezpośrednich w zależności od zasobów, organizacji i efektów działalności gospodarstw rolniczych (na przykładzie środkowo-wschodniej Polski)

Dependence of preferences for the calculation base for direct payments on resources, organization and effects of activity in the agricultural homesteads (based on examples from middle-eastern Poland)

Abstract. An attempt at estimating the influence of farm's acreage, value of fixed assets and economic results on the preference for alternative bases of affording the agricultural direct payments to farms has been undertaken. Direct payments to production quantity were favoured by homesteads which had bigger surface and bigger value of fixed assets, with manager aged less than 46 and better educated, with bigger final net product per one homestead.

Key words: homestead, Common Agricultural Policy, straight supplements to surfaces, straight supplements to production's quantity

Synopsis. W opracowaniu podjęto próbę określenia wpływu wybranych cech charakteryzujących gospodarstwa rolne na preferencję co do podstawy naliczania płatności bezpośrednich do rolnictwa. Dopłaty bezpośrednie do wielkości produkcji preferowane były przez gospodarstwa, które charakteryzowały: większa powierzchnia użytków rolnych i wartości środków trwałych, wiek kierownika poniżej 46 lat, lepsze wykształcenie oraz większa produkcja końcowa netto na gospodarstwo.

Słowa kluczowe: gospodarstwo rolne, Wspólna Polityka Rolna, dopłaty bezpośrednie do powierzchni, dopłaty bezpośrednie do wielkości produkcji

Wprowadzenie

W społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach funkcjonowania gospodarstw rolniczych w Europie w XXI w. jest bardzo trudno, a przy prowadzeniu klasycznej produkcji rolniczej wręcz niemożliwe, uzyskanie relatywnie dobrych wyników ekonomicznych bez finansowej pomocy ze strony budżetu państwa². Szereg czynników na przestrzeni ostatnich kilku dziesięciu lat wpłynęło na ukształtowanie się takiej sytuacji, która jest objaśniana w obszernej literaturze na ten temat. Natomiast z drugiej strony produkcja rolna oparta na własnych zasobach daje największe szanse na zapewnienie

¹ Dr inż.

² Również w krajach czy na kontynentach o wybitnie korzystnych dla produkcji rolniczej warunkach przyrodniczych czy ekonomicznych różne formy pomocy finansowej ze strony budżetu państwa mają coraz większe znaczenie (np. Nowa Zelandia, Australia, kraje Ameryki Płd. czy Kanada).

potrzebnej ilości produktów żywnościowych w danym kraju. Dlatego też w funkcjonowaniu gospodarki w zasadzie wszystkich krajów europejskich mamy do czynienia ze zjawiskiem interwencjonizmu państwowego w rolnictwie, którego istotą jest korygowanie, uzupełnianie, organizowanie lub wzmacnianie mechanizmu rynkowego przez państwo [Encyklopedia... 1984, str.269]. Jeden z podziałów środków interwencjonizmu w rolnictwie wyodrębnia 2 ich rodzaje, a mianowicie środki rynkowe oraz środki pozarynkowe. W ramach pierwszej grupy dominujące znaczenie ma interwencjonizm cenowy.

Polska, przystępując 1.05.2004 r. do Unii Europejskiej, automatycznie podporządkowywała swoje rolnictwo realizacji Wspólnej Polityki Rolnej. Szczegółowe jej cele, zadania czy formy realizacji przez polski rząd zostały określone w traktacie akcesyjnym z 13 grudnia 2002 r. Z pewnym uproszczeniem można przyjąć, że aktualnie obowiązujące główne założenia i kierunki realizacji WPR ukształtowane zostały przez 3 następujące dokumenty: a) Traktat Rzymski, podpisany w Rzymie 25 marca 1957 r. przez 6 państw (RFN, Francja, Włochy, Belgia, Holandia, Luksemburg), na mocy którego powstała EWG, b) plan Mansholta z 1969 r., c) plan Mac Sharry'ego z 1992 r.

Realizacja koncepcji interwencjonizmu państwowego w rolnictwie według zasad zaproponowanych przez Mansholta, polegająca głównie na pobudzaniu wzrostu produkcji cenami interwencyjnymi, subwencjami oraz dopłatami do eksportu doprowadziła do nagromadzenia dużych ilości nadwyżek produktów rolnych. Konieczne stały się więc jej zmiany, które zmaterializowały się w maju 1992 r. przyjęciem planu Mac Sharry'ego. Jedną z ważnych jego części było wprowadzenie tzw. dopłat bezpośrednich, czyli pozarynkowych mechanizmów regulacyjnych. Powyższa reforma odniosła połowiczny sukces, ponieważ tylko częściowo zlikwidowała proces intensyfikowania produkcji w gospodarstwach rolniczych.

Problematyka dotycząca płatności (dopłat) bezpośrednich jest w Polsce w dalszym ciągu (miesiące V-VI w 2007 r.) zagadnieniem relatywnie nowym. Świadczą o tym między innymi tematy prac badawczych podejmowanych w różnych ośrodkach naukowych. Posiadające dominujące znaczenie w analizach ekonomiczno-rolniczych zagadnienia efektywności podmiotów gospodarczych lub określonych rodzajów działalności gospodarczej mogą być podjęte dopiero wówczas, kiedy będzie można oprzeć je na wiarygodnych danych pierwotnych pochodzących z gospodarstw rolniczych. Wydaje się, że nastąpi to dopiero po minimum 3-4 letnim okresie od wypłacenia pierwszych kwot dopłat bezpośrednich lub innych form dofinansowania. Dlatego też wydaje się również za celowe prowadzenie analiz dotyczących uwarunkowań sposobów czy metod realizacji WPR w zakresie interwencjonizmu państwowego w rolnictwie.

Jedną z zasadniczych kwestii do rozwiązania, przed którymi stanęła realizacja Wspólnej Polityki Rolnej w ostatnich latach, okazała się kwestia uzależnienia poziomu dopłat bezpośrednich dla rolników od rodzaju i wielkości realizowanej przez nich produkcji. Dlatego też jednym z głównych problemów gospodarki rolnej w krajach Unii Europejskiej była kwestia sposobu dopłat bezpośrednich.

Metodyczne aspekty opracowania

Celem niniejszego opracowania było określenie kluczowych cech charakteryzujących rodzinne gospodarstwa rolne w rejonie środkowo-wschodniej Polski

w zależności od preferencji ich właścicieli dotyczących możliwych sposobów płatności bezpośrednich w ramach Wspólnej Polityki Rolnej UE.

Przedmiotem analizy były 2 sposoby dopłat:

- a) dopłaty do powierzchni gruntów rolnych,
- b) dopłaty do wielkości produkcji.

Jednym z podstawowych problemów badawczych była kwestia wyboru³ cech charakteryzujących badane gospodarstwa. Po przeprowadzeniu wstępnych analiz ostatecznie wybranych zostało 10 cech, które zostały sklasyfikowane w 3 główne grupy, tj.: a) zasoby gospodarstwa b) wybrane elementy organizacji produkcji i postępu technicznego, c) wyniki produkcyjno-ekonomiczne. W ramach zasobów gospodarstwa wyodrębnione zostały 2 podgrupy, a mianowicie: zasoby rzeczowe (w tym ziemia jako zasób specyficzny) oraz zasoby ludzkie. Trzy uwzględnione grupy cech charakteryzujących gospodarstwa rolnicze stanowią w miarę zbliżone odzwierciedlenie najczęściej wymienianych etapów analiz ekonomicznych, tj. zasoby-proces produkcyjny-efekty. Przy doborze szczegółowych rozwiązań istotne znaczenie miały 2 czynniki: wartość merytoryczna danego miernika lub wskaźnika oraz techniczno-organizacyjna możliwość uzyskania danych pierwotnych do późniejszych obliczeń. Ostatecznie uwzględnione zostały: powierzchnia UR, wartość środków trwałych, liczba osób pełnosprawnych/gospodarstwo, wiek właściciela gospodarstwa, poziom wykształcenia, udział produkcji roślinnej w produkcji towarowej gospodarstwa, udział maszyn i urządzeń technicznych oraz środków transportu w wartości środków trwałych ogółem, produkcja końcowa netto/gospodarstwo, dochód rolniczy netto/ha, dochód rolniczy netto/ 1 pełnosprawnego.⁴

Spośród 123 badanych gospodarstw, 100 z nich preferowało dopłaty bezpośrednie do powierzchni gruntów rolnych, natomiast 23 dopłaty do wielkości produkcji. Badania zostały przeprowadzone w miesiącach VIII i IX 2005 r. w gospodarstwach położonych w 5 powiatach (siedlecki, węgrowski, rycki, radzyński oraz łosicki). Dobór gospodarstw do badań był celowy. O ich wyborze zdecydowały 3 następujące czynniki: złożenie wniosku o dopłaty bezpośrednie, to, że gospodarstwo rolnicze stanowiło główne źródło utrzymania rolnika i jego rodziny oraz organizacyjne możliwości przeprowadzenia badań.

Wyniki badań

Zasoby rzeczowe. Pierwszym zadaniem badawczym było zróżnicowanie 2 badanych grup gospodarstw, wyodrębnionych ze względu na preferencje w zakresie sposobu dopłat bezpośrednich, pod względem powierzchni UR oraz wartości środków trwałych/gospodarstwo. Wyniki obliczeń zamieszczono w tabeli 1.

W grupie gospodarstw preferujących dopłaty do powierzchni dominują obiekty o powierzchni UR od 5,0 ha do 20,0 ha, stanowiąc łącznie 76,0% liczby analizowanych podmiotów. W przypadku gospodarstw preferujących dopłaty do wielkości produkcji, udział w całkowitej ich liczbie gospodarstw w powyższym przedziale obszarowym wynosił 52,0%, a więc był zdecydowanie niższy. Z kolei obiekty największe (powyżej 20,0 ha UR)

³ Niniejsze opracowanie stanowi fragment szerszych badań obejmujących kwestie uwarunkowań pomocy finansowej udzielanej gospodarstwom rolniczym w ramach Wspólnej Polityki Rolnej.

⁴ Wszystkie wymienione wielkości ekonomiczne zostały obliczone według powszechnie stosowanych zasad podawanych w literaturze ekonomiczno-rolniczej.

wśród gospodarstw preferujących dopłaty do powierzchni stanowiły 18,0%, natomiast wśród preferujących dopłaty do produkcji ich udział wynosił 43,4%. Prezentowane wyniki badań jednoznacznie pokazują, że wśród gospodarstw preferujących dopłaty do wielkości produkcji dominujące znaczenie mają gospodarstwa większe (w niniejszych badaniach powyżej 20,0 ha).

Tabela 1. Struktura preferencji dla sposobów płatności bezpośrednich w zależności od zasobów ziemi i środków trwałych, %

Table 1. Preferences for the calculation base for direct payments depending on acreage and fixed assets in farm, %

Przedziały obszarowe, ha	Płatności bezpośrednie do:		Wartość środków trwałych w gospodarstwie, tys. zł	Płatności bezpośrednie do:	
	powierzchni	wielkości produkcji		powierzchni	wielkości produkcji
do 5,0	6,0	4,3	do 50,0	10,0	0,0
5,1 - 10,0	34,0	17,3	50,1 - 100,0	23,0	8,7
10,1 - 20,0	42,0	34,7	100,1 - 200,0	42,0	30,5
20,1 - 30,0	15,0	30,4	200,1 - 300,0	15,0	34,7
30,1 i więcej	3,0	13,0	300,1 i więcej	10,0	26,1

Źródło: wyniki badań własnych

Drugim analizowanym miernikiem charakteryzującym zasoby rzeczowe była wartość środków trwałych w gospodarstwie. Tendencje, które wystąpiły w tym przypadku, mają zbliżony charakter do następstw zmian powierzchni UR. Udział gospodarstw opowiadających się za dopłatami do powierzchni w grupie do 200,0 tys. zł wartości środków trwałych w gospodarstwie wynosił 75,0%, natomiast wśród podmiotów preferujących dopłaty do wielkości produkcji ich udział w tej grupie wyniósł 39,2%. Z kolei w grupie gospodarstw rolniczych bardziej zasobnych w środki trwałe udział preferujących dopłaty do powierzchni wynosił 25,0%, natomiast udział gospodarstw opowiadających się za dopłatami do wielkości produkcji 60,8%.

Zasoby ludzkie. Znaczenie czynnika ludzkiego w organizacji i funkcjonowaniu podmiotów gospodarczych jest szeroko omówione w literaturze przedmiotu. W prezentowanych wynikach badań przedmiotem analizy są 3 kategorie socjologiczne, a mianowicie: zasoby siły roboczej, wiek kierowników gospodarstw oraz poziom ich wykształcenia.

Tabela 2. Zasoby siły roboczej, wiek i poziom wykształcenia kierowników gospodarstw i ich wpływ na rozkład preferencji co do podstawy naliczania płatności bezpośrednich, %

Table 2. Manpower resources, age and education level of farm managers in relation to the preference for the base of direct payments, %

Liczba osób pełnosprawnych / gospodarstwo	Płatności bezpośrednie do:		Wiek kierownika, lat	Płatności bezpośrednie do:		Wykształcenie kierownika	Płatności bezpośrednie do:	
	powierzchni	wielkości produkcji		powierzchni	wielkości produkcji		powierzchni	wielkości produkcji
do 2,0	12,0	8,7	do 25	8,0	8,6	wyższe	6,0	13,0
2,0	29,0	39,1	26 - 45	30,0	69,7	średnie	20,0	21,7
2,1 - 4,0	49,0	30,5	46 - 60	55,0	17,4	zawodowe	50,0	56,6
4,1 i więcej	10,0	21,7	61 i więcej	7,0	4,3	podstawowe	24,0	8,7

Źródło: jak w tab. 1

Analiza danych liczbowych przedstawionych w tabeli 2, a dotyczących zasobów siły roboczej, wskazuje na brak jakichkolwiek zależności między nimi a preferencjami w zakresie sposobu dopłat bezpośrednich.

Drugim elementem analizy cech charakteryzujących zasoby ludzkie był wpływ wieku badanych respondentów na uwzględnione w badaniach kierunki preferencji. Wyodrębniono 4 przedziały wiekowe (tab. 2) Przyjęte zostało założenie, że właściciele gospodarstw do wieku 45 lat stanowią istotny czynnik rozwojowy w funkcjonowaniu gospodarstwa rolniczego. Przechodząc do analizy wyników przeprowadzonych badań widzimy, że w grupie gospodarstw preferujących dopłaty do powierzchni gruntów rolnych największy udział stanowili rolnicy powyżej 46 roku życia (62,0%), natomiast w przypadku podmiotów badawczych preferujących dopłaty do wielkości produkcji dominował udział rolników poniżej 46 lat (łącznie 78,3%). Można więc jednoznacznie stwierdzić duży wpływ wieku na preferencje w zakresie podstawy dopłat bezpośrednich.

Trzecim czynnikiem charakteryzującym zasoby ludzkie w badanych gospodarstwach i będącym przedmiotem analizy był poziom wykształcenia ich właścicieli. Charakterystyczny był (tab. 2) relatywnie wysoki udział rolników z wykształceniem zawodowym (50,0 i 56,6%). Udział rolników z wykształceniem średnim i wyższym wśród gospodarstw preferujących dopłaty do powierzchni wyniósł 26,0%, natomiast wśród preferujących dopłaty do wielkości produkcji 34,7%. Obserwujemy wyraźnie większy udział gospodarstw rolników z minimum średnim wykształceniem wśród preferujących dopłaty do wielkości produkcji, lecz nie jest on już tak duży jak w przypadku wcześniej omówionych cech.

Organizacja produkcji i postęp techniczny. Organizacja procesów produkcyjnych to drugi istotny element gospodarowania. Mają one charakter dynamiczny, ponieważ z samej swojej istoty charakteryzują przebiegające zmiany. Zasadniczy problem badawczy polegał na doborze mierników lub wskaźników za pomocą których organizacja produkcji w badanych gospodarstwach mogłaby zostać określona. Mając na względzie możliwość uzyskania wiarygodnych danych liczbowych oraz przydatność wskaźnika w opracowywaniu analiz ekonomicznych, w charakterystyce organizacji produkcji uwzględniony został udział produkcji roślinnej w produkcji towarowej gospodarstwa. Wyniki analiz przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Organizacja produkcji i postęp techniczny w relacji do preferencji dla podstawy naliczania płatności bezpośrednich, %

Table 3. Production structure and technological progress in farms in relation to preference for direct payments calculation base, %

Udział produkcji roślinnej w produkcji towarowej	Płatności bezpośrednie do: powierzchni wielkości produkcji		Udział maszyn i urządzeń rolniczych oraz środków transportu w ogólnej wartości środków trwałych	Płatności bezpośrednie do: powierzchni wielkości produkcji	
do 15,0	8,0	26,1	do 15,0	16,0	8,7
15,1 – 30,0	26,0	39,1	15,1 – 30,0	33,0	56,6
30,1 – 45,0	23,0	13,0	30,1 – 45,0	32,0	21,7
45,1 – 60,0	11,0	0,0	45,1 – 60,0	16,0	8,7
60,1 i więcej	32,0	21,7	60,1 i więcej	3,0	4,3

Źródło: j. w.

W gospodarstwach rolniczych, w których udział produkcji roślinnej w produkcji towarowej był mniejszy (do 30%, tzn. w przedziałach do 15% oraz 15,1 do 30,0%) zdecydowanie większa liczba badanych respondentów opowiadała się za dopłatami bezpośrednimi do wielkości produkcji. W miarę wzrostu udziału produkcji roślinnej w produkcji towarowej zwiększał się odsetek badanych respondentów, którzy opowiadali się za dopłatami bezpośrednimi do powierzchni gospodarstwa. Z przedstawionych wyników badań wynika więc, że za stosowaniem dopłat bezpośrednich do wielkości produkcji opowiadają się w pierwszej kolejności właściciele gospodarstw o przewadze produkcji zwierzęcej.

Drugi obszar analizowanych problemów obejmował kwestie związane z postępowaniem technicznym. Jest to fundamentalne zagadnienie kształtujące procesy przemian we współczesnym życiu gospodarczym. W literaturze przedmiotu w coraz szerszym zakresie dominuje pogląd, że wyposażenie przedsiębiorstwa czy gospodarstwa rolniczego w maszyny, urządzenia techniczne czy środki transportu określa postęp techniczny w danym podmiocie gospodarczym. W niniejszym opracowaniu do pomiaru wielkości postępu technicznego wykorzystano wskaźnik struktury określający udział maszyn i urządzeń rolniczych w wartości środków trwałych. Szczegółowe wyniki obliczeń przedstawia tabela 3. Ich analiza daje podstawy do sformułowania poglądu, że udział maszyn i urządzeń rolniczych w ogólnej wartości środków trwałych (przyjęty jako miernik postępu technicznego) nie ma wpływu na ocenę podstawy dopłat bezpośrednich. Za charakterystyczny należy natomiast uznać fakt, że wśród badanych gospodarstw najwięcej było takich, w których udział maszyn, urządzeń i środków transportu mieścił się w przedziale 15,0% do 45,0%.

Tabela 4. Rozkład preferencji dla podstawy naliczania płatności bezpośrednich w zależności od wyników produkcyjno-ekonomicznych gospodarstwa, %

Table 4. Distribution of preference for the calculation base for direct payments in relation to the production and economic results in the farm, %

Produkcja końcowa netto / gospodarstwo, tys.zł	Płatności bezpośrednie do: wielkości produkcji		Dochód rolniczy netto, tys. zł / 1 ha	Płatności bezpośrednie do: wielkości produkcji		Dochód rolniczy netto tys. zł / pełnozatrudnionego	Płatności bezpośrednie do: wielkości produkcji	
	po-wierz-chni	wielkości produkcji		po-wierz-chni	wielkości produkcji		po-wierz-chni	wielkości produkcji
do 30,0	34,0	17,4	ujemny	6,0	8,7	ujemny	6,0	8,7
30,1 - 60,0	24,0	13,0	do 3,0	63,0	56,5	do 10,0	46,0	39,1
60,1 - 90,0	22,0	30,5	3,1 - 5,0	11,0	26,1	10,1 - 20,0	20,0	13,1
90,1 - 120,0	3,0	13,0	5,1 - 10,0	6,0	8,7	20,1 - 30,0	8,0	17,4
120,1 i więcej	17,0	26,1	10,1 i więcej	13,0	0,0	30,1 i więcej	20,0	21,7

Źródło: j. w.

Wyniki produkcyjno-ekonomiczne. Ostatnim etapem badań była próba określenia wpływu wyników produkcyjno-ekonomicznych na ocenę podstawy dopłat bezpośrednich. W analizie określono: produkcję końcowa netto na gospodarstwo, dochód rolniczy netto na 1 ha oraz dochód rolniczy netto na 1 pełnozatrudnionego. Produkcję końcową netto oraz dochód rolniczy należy zaliczyć do kategorii najczęściej wykorzystywanych w analizie gospodarstw rolniczych. Wielkości produkcji i dochodu zostały odniesione do gospodarstwa jako całości, do 1 ha UR oraz do jednostki siły

roboczej. Chodziło o w miarę wielostronne podejście do zagadnień organizacji gospodarstwa. Wyniki obliczeń przedstawia tabela 4.

Z zaprezentowanych danych liczbowych wynika, że w miarę wzrostu wartości produkcji końcowej netto na gospodarstwo większy był udział w danym przedziale respondentów opowiadających się za dopłatami bezpośrednimi do wielkości produkcji.

Analizując z kolei wpływ dochodu rolniczego netto na 1 ha UR widzimy, że brak jest jakichkolwiek prawidłowości, jak również większych różnic w rozkładzie preferencji między dwoma analizowanymi podstawami dopłat bezpośrednich. W przypadku ostatniego analizowanego wskaźnika, tj. dochodu rolniczego netto przypadającego na 1 pełnozatrudnionego również brak jest występowania jakichkolwiek prawidłowości.

Wnioski

1. W aktualnych społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach prowadzenia produkcji rolniczej w Polsce ze 123 analizowanych gospodarstw z rejonu środkowo-wschodniej Polski około 80% preferowało płatności bezpośrednie do powierzchni gruntów rolnych, natomiast jedynie około 20% opowiadało się za dopłatami do wielkości produkcji.
2. Gospodarstwa rolnicze, opowiadające się zdecydowanie za dopłatami bezpośrednimi do wielkości produkcji, w stosunku do pozostałych charakteryzowały się: wyraźnie większą powierzchnią użytków rolnych oraz wartością posiadanych środków trwałych, wiekiem właścicieli gospodarstw nie przekraczającym 46 lat, wykształceniem kierownika gospodarstwa średnim lub wyższym oraz zdecydowanie wyższą produkcją końcową netto w gospodarstwie.
3. Obowiązujące obecnie w Polsce w ramach realizacji Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej dopłaty bezpośrednie do powierzchni gruntów rolnych nie uzyskują aprobaty wśród gospodarstw rolniczych rozwojowych. W związku z tym w dalszym ciągu za istotne należy uznać badania oraz dyskusje nad sposobami udzielania pomocy finansowej gospodarstwom rolniczym w ramach WPR.

Literatura

- Bąk J. [2005]: Wpływ dopłat bezpośrednich na plany zawodowe i pozycję społeczną rolników. *Prace Komisji Nauk Rolniczych i Biologicznych XLIII*, seria B, nr 57. Wyd. Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Bydgoszcz, ss. 15-20.
- Chmielewska M. [2006]: Polskie gospodarstwa rolne w aspekcie integracji z Unią Europejską – korzyści i zagrożenia. *Roczniki Naukowe SERiA* t. VIII, z. 1, ss. 27-31.
- Czykier-Wierzba D. [2004]: Wspieranie gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej. *Roczniki Naukowe SERiA* t. VI, z.3, ss. 47-52.
- Czyżewski A. [1999]: Korzyści i zagrożenia dla polskiego rolnictwa wobec perspektywy członkostwa Polski w Unii Europejskiej. *Ekonomista* 3, ss. 269-280.
- Czyżewski A., Wawrzyniak L. [2004]: Opcja monetarna i fiskalna w polityce rolnej UE po reformie MacSharry'ego. [W:] Aktualne tendencje w międzynarodowych stosunkach gospodarczych w rolnictwie i gospodarce. *Problemy rolnictwa światowego* t. XI, ss. 265-273.
- Encyklopedia Ekonomiczno-Rolnicza. [1984]. PWRiL, Warszawa.
- Józwiak W. [2005]: Polskie towarowe gospodarstwa rolne przed i po 1 maja 2004 r. *Więś i Rolnictwo* 4, ss. 57-63.

- Kisiel R., Babuchowska K. [2005]: Wpływ płatności bezpośrednich na funkcjonowanie gospodarstw rolnych w Polsce. [W:] Rolnictwo i gospodarka żywnościowa Polski w rok po akcesji do Unii Europejskiej. *Problemy rolnictwa światowego* t. XIII, ss. 144-152.
- Krzyżanowski J. [2004]: Jednolite płatności obszarowe w Unii Europejskiej. [W:] Aktualne tendencje w międzynarodowych stosunkach gospodarczych w rolnictwie i gospodarce. *Problemy rolnictwa światowego* t. XI, ss. 310-319.
- Leon Y. [2000]: Ekonomiczna analiza rozwoju wsi. *Postępy Nauk Rolniczych* 3, ss. 91-109.
- Marcysiak A. [2006]: Oddziaływanie płatności bezpośrednich na dochody z gospodarstwa rolniczego. *Roczniki Naukowe SERiA* t. VIII, z. 1, ss.118-122.
- Piskorz W. [2005]: Wspólna Polityka rolna – z polskiej perspektywy. *Roczniki Naukowe SERiA* t. VII, z. 4, ss. 1-8.
- Płowiec U. [2004]: Niektóre problemy rozwoju Polski w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej. *Ekonomista* 2, ss. 149-172.
- Radzimińska T. [2003]: Zmiany kosmetyczne czy fundamentalne. *Nowe Życie Gospodarcze* 15, ss. 4-5.
- Rusielik R. [2005]: Nieprawidłowości we wnioskach o przyznanie płatności bezpośrednich w woj. zachodniopomorskim w roku 2004. *Prace Komisji Nauk Rolniczych i Biologicznych XLIII*, Seria B, nr 57. Wyd. Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Bydgoszcz, ss. 639-644.
- Soboń J., Tonak I. [2006]: Rolnictwo polskie we Wspólnej Polityce Rolnej Unii Europejskiej. [W:] Potencjał rozwojowy obszarów wiejskich w aspekcie wstąpienia Polski do Unii Europejskiej. E. Pałasz (red.). Wyd. WEiORŻ Akademii Rolniczej w Szczecinie, Szczecin, ss. 643-652.
- Szpon J., Kondratowicz-Pozorska J. [2005]: Analiza ilości „dopłat bezpośrednich” z uwzględnieniem dopłat na obszarach o „niekorzystnych warunkach gospodarowania” w województwie zachodniopomorskim w 2004 r. *Prace Komisji Nauk Rolniczych i Biologicznych XLIII*, Seria B, nr 57. Wyd. Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Bydgoszcz, ss. 755-764.
- Tańska-Hus Bożena, Orlewski M. [2006]: Pojęcie gospodarstwa rolnego i rodzinnego w ustawodawstwie UE i w Polsce. *Zeszyty Naukowe AR we Wrocławiu, Rolnictwo LXXCVII*, nr 540, ss. 537-541.
- Wigier M. [1995]: Od Mansholta do Mac Sharry’ego – ewolucja polityki strukturalnej UE. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 2-3, ss. 66-82.